

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 159.9:376|316.61-053.4/.5-056.26

Леся Прохоренко,

доктор психологічних наук, професор,

директор Інституту спеціальної

педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка

e-mail: lesya-prohor@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5037-0550>

Researcher ID: O-8044-2016

Lesia Prokhorenko,

Doctor of Psychology Sciences, Professor

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

НАПН України,

м. Київ, вул. Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060

Mykola Yarmachenko Institute

of Special Pedagogy and Psychology, Kyiv, Ukraine

9 Berlinsky St., Kyiv, Ukraine, 04060

ПСИХОЛОГІЯ ІНКЛЮЗІЇ: ОСВІТА ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLOGY OF INCLUSION: EDUCATION AND SOCIALIZATION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Анотація. У статті здійснено спробу обґрунтувати основні психологічні механізми, що забезпечують ефективність інклюзивного підходу в освіті та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Обґрунтовано, що стратегічною метою виховання та навчання дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з порушеннями інтелекту, мовленнєвими, опорно-руховими, зоровими, слуховими, емоційно-вольовими є їхня соціальна інтеграція для реалізації якої необхідне створення особливої системи психолого-педагогічного супроводу. Наголошено, що впровадження інклюзії в навчання дітей з особливими освітніми потребами може бути ефективним лише за умов пристосування освітнього простору до індивідуальних особливостей таких дітей, надання їм якісних освітніх послуг, розгалуженої системи психологічної підтримки дітям, батькам та фахівцям. Визначено, що пріоритетними напрямками роботи у цьому контексті є сприяння соціальному, емоційному та когнітивному розвитку кожної дитини з ООП, з тим, щоб вона відчувала себе повноцінним учасником суспільного життя. Особливу увагу приділено аналізу факторів, що сприяють успішній інтеграції таких дітей в освітнє середовище, а також їхній соціальній адаптації та самореалізації. На основі аналізу наукових джерел виокремлено ключові механізми психології інклюзивного навчання, визначено напрями, які потребують необхідних змін щодо ефективної реалізації інклюзивного навчання в Україні. Доведено, що узгоджена система якісного і науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуального розвитку, можливостей та інтересів є вагомим стратегічним інструментом забезпечення інклюзії в освіті і соціалізації. Наголошено, що розвиток ефективної системи освіти для дітей з особливими потребами можливий за умов створення відповідного освітнього середовища, врахування різних освітніх потреб дітей, матеріально-технічного та кадрового забезпечення, а також додаткової психологічної підтримки фахівців закладів освіти та установ інклюзивно-ресурсних центрів. Обґрунтовано важливу роль психологічної підтримки та співпраці між педагогами, родинами, психологічними та соціальними працівниками щодо створення сприятливих умов для навчання та розвитку дітей з ООП. Акцентовано на сучасних практиках, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях і спрямовані на створення безбар'єрного освітнього простору. У висновках окреслено переваги та недоліки впровадження інклюзії в освітній процес, визначено ключові проблеми та запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: інклюзія, психологія, психолого-педагогічний супровід, соціалізація, особливі освітні потреби, психологічні механізми, адаптація.

Abstract. The article attempts to substantiate the main psychological mechanisms that ensure the effectiveness of an inclusive approach in the education and socialization of children with special educational needs (SEN). It is substantiated that the strategic goal of raising and teaching children with special educational needs, including those with intellectual, speech, locomotor, visual, auditory, emotional-volitional disabilities, is their social integration, for the implementation of which it is necessary to create a special system of psychological and pedagogical support. It is emphasized that the introduction of inclusion in the education of children with special educational needs can be effective only if the educational space is adapted to the individual characteristics of children, the provision of quality educational services to such children, an

extensive system of psychological support for the child, parents and specialists. It was determined that the priority areas of work in this context are the promotion of the social, emotional and cognitive development of each child with special needs, so that he feels like a full participant in social life. Special attention is paid to the analysis of factors contributing to the successful integration of such children into the educational environment, as well as their social adaptation and self-realization. Based on the analysis of scientific sources, the key mechanisms of the psychology of inclusive education are singled out, the directions that require necessary changes regarding the effective implementation of inclusive education in Ukraine are identified. It has been proven that providing high-quality and scientifically based psychological and pedagogical support for students with special educational needs, considering their individual needs, opportunities and interests, is a powerful strategic tool for ensuring inclusion in education and socialization. It was emphasized that the development of an effective education system for children with special needs is possible under the conditions of creating an appropriate educational environment, considering the various educational needs of children, material and technical and personnel support, as well as additional psychological support from specialists of educational institutions and institutions of inclusive resource centers. The important role of psychological support and cooperation between teachers, families, psychological and social workers in creating favorable conditions for learning and development of children with special needs is substantiated. Emphasis is placed on modern practices based on humanistic values and aimed at creating a barrier-free educational space. The conclusions outline the advantages and disadvantages of the introduction of inclusion in the educational process, identify key problems and propose ways to solve them.

Key words: inclusion, psychological and pedagogical support, socialization, special educational needs, psychological mechanisms, adaptation.

Актуальність дослідження. Реформування системи освіти в Україні передбачає трансформацію спеціальної освіти, з урахуванням найкращих світових практик, запроваджених країнами ЄС. Основне завдання держави полягає у формуванні освітньої політики, яка б забезпечувала доступ до якісної освіти та створювала освітнє середовище, сприятливе для успішної соціалізації всіх дітей, зокрема тих, що мають різні освітні потреби, проблеми зі здоров'ям, у тому числі з інвалідністю, й сприяла б їхній повній самореалізації у суспільстві.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В працях численних вчених щодо проблеми інклюзії особливу зацікавленість становить теоретичний аналіз понять «інклюзія» й «інклюзивне навчання», «інклюзивний підхід», розуміння сутності яких дає витоки формування шляхів удосконалення освітньої діяльності відповідно до потреб дітей з особливими освітніми потребами. Теоретичні

аспекти сутності означених понять, особливості організації інклюзивного навчання, перспективи впровадження інклюзії висвітлено в наукових працях численних закордонних і вітчизняних учених, зокрема, таких, як Г. Банч, В. Бондар, Л. Будяк, Т. Бут, Ф. Вуд, Д. Вудрон, Р. Даніелс, В. Засенко, І. Малишевська, І. Калініченко, Т. Келлер, Д. Кларк, Г. Лефлі, Д. Лупарт, Н. Назарова, Ю. Найда, С. Петтерс, Т. Сак, В. Синьов, П. Хакслі, А. Хатфілд, А. Шевцов та ін. Науковці окреслюють різні підходи до з'ясування понять «інклюзія», «інтеграція», «інклюзивна освіта», «інклюзивне середовище», проводять компаративний аналіз цих понять, виокремлюють спільні риси та відмінності. Дослідники тотожні в думці, що інклюзія є важливою складовою сучасної освіти, яка спрямована на забезпечення рівного доступу до навчання для всіх учнів, незалежно від їхніх фізичних, психічних або соціальних особливостей (Бондар, 2011; Байда 2011; Сак, 2017; Засенко, 2022). Водночас вчені аналізують умови, які необхідно створити для впровадження інклюзії на практиці, та окреслюють перспективи подальшого розвитку інклюзивності освіти в Україні.

На думку В. Бондара, А. Шевцова, інклюзивна освіта передбачає систему освітніх послуг, які ґрунтуються на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу (Бондар, 2011). На думку В. Засенка, Т. Сак інклюзивне навчання передбачає соціальну модель ставлення до людей з інвалідністю, результат трансформації інтегрованої форми навчання в більш досконалу форму навчання (Засенко, 2022; Сак, 2017). За Г. Кларк, Е. Лефлі, під інклюзивністю освіти розуміють процес постійного пошуку найбільш ефективних шляхів вирішення індивідуальних потреб у навчанні дітей та молоді з особливими потребами та з нормотиповим розвитком, визначення перешкод і їх подолання шляхом розроблення індивідуального плану розвитку та його реалізації на практиці. Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін в основі інклюзивного навчання вбачають соціальний підхід щодо дотримання права на освіту для всіх дітей, зокрема й дітей із соціально вразливих груп (дітей з особливими освітніми потребами, дітей з інвалідністю, дітей-сиріт та ін.) (Байда, 2011).

Тобто вчені наголошують, що інклюзія передусім пов'язана з освітою і передбачає створення належного освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку, а поняття «інклюзивність» є складником більш широкого поняття «соціальна інклюзія», що вбачає у своєму змісті включеність особи у групу, залучення до діяльності та відчуття приналежності до колективу.

Мета статті полягає у з'ясуванні основних психологічних механізмів, які сприяють адаптації та успішній інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище, та окресленні ключових факторів ефективного включення таких дітей в соціум.

Процедура дослідження передбачала: аналіз сучасних наукових джерел з проблеми інклюзії, освіти та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами (ООП); огляд ключових психологічних теорій, що лежать в основі інклюзивного навчання та соціалізації дітей з ООП, зокрема концепції адаптації, соціальної інтеграції, когнітивного розвитку та емоційної підтримки; узагальнення результатів теоретичного аналізу, виявлення ключових тенденцій та проблем у сфері інклюзивності в освіті та соціалізації дітей з ООП; формулювання висновків.

Окреслені етапи дослідження дали змогу отримати цілісне уявлення означеної проблеми та виокремити теоретичну основу для подальших емпіричних досліджень у галузі освіти осіб з особливими потребами.

Результати дослідження. Психологія інклюзії ґрунтується на кількох основних теоріях, які пояснюють, як діти з різними потребами можуть бути успішно інтегровані в освітнє середовище. Серед них значний внесок у розвиток як теорії соціального навчання, так і психології в цілому, особливо у вивченні соціальних і когнітивних механізмів, через які люди навчаються і взаємодіють з оточенням, знаходимо в працях А. Bandura. Учений розробив концепцію соціального навчання, згідно з якою люди через спостереження за поведінкою інших формують власні моделі поведінки, йдеться про наслідування та моделювання (Bandura, 2007). Його знаменитий експеримент із «лялькою Бобо»

продемонстрував, як діти можуть наслідувати агресивну поведінку через спостереження за дорослими. Вчений наголошує, що психологія відіграє значну роль в соціалізації дитини, оскільки сприяє формуванню уявлень про інші соціальні групи, які впливають на взаємодію та адаптацію в соціумі (як у позитивному, так і у негативному аспекті), мотивації до соціальної взаємодії, розвитку когнітивних процесів та ін.

Тотожної думки дотримується R. Sears, J. Wegge в працях про соціалізацію дітей та розвиток поведінки через спостереження. Дослідження вчених мали значний вплив на розвиток теорії соціального навчання, зокрема, як діти засвоюють моделі поведінки та навчаються соціальних ролей через спостереження за своїми батьками (Wegge, 2001). В своїх дослідженнях соціального навчання N. Miller, J. Dollard віддають перевагу взаємодії між підкріпленням і наслідуванням (Miller, 1955). Вчені вважають, що діти наслідують патерни поведінки в навчанні через спостереження. Автори виокремлюють психологічні фактори (мотиваційні, когнітивні), які сприяють формуванню особистісних установок на співпрацю, підтримку і спілкування з іншими, впливають на спосіб обробки інформації про інших людей чи події та визначають характер соціальної взаємодії.

Навчання через спостереження підтримує послідовник A. Bandura в контексті соціальної поведінки R. Walters: в своїй роботі «Adolescent Aggression» вчений описав агресію підлітків через соціальні механізми, які діти наслідують, спостерігаючи за дорослими. Психологи L. Berkowitz, H. Wolcott також пов'язують агресію дітей із соціальним навчанням, зокрема, вчені вважають, що агресивна поведінка може бути викликана спостереженням за моделями агресії (Wolcott, 2972). L. Berkowitz до факторів, які впливають на входження підлітків у соціальні групи, створення стосунків та адаптацію в суспільстві, відносить стереотипи та упередження, тобто набуті уявлення дитини про інші соціальні групи, які можуть впливати на взаємодію дитини та соціалізацію, як у позитивному, так і в негативному аспекті.

Вартують уваги дослідження J. Rotter, в яких вчений висунув концепцію «локусу контролю», ідея якої полягала в тому, що поведінка людини залежить від

впливу внутрішніх (власних зусиль) або зовнішніх (обставин) факторів (Rotter, 1966). Цікаві висновки у цьому контексті висловив W. Mischel. Вчений запропонував концепцію самоконтролю та відкладеного задоволення (експеримент з «маршмелу»), які тісно пов'язані з соціальним навчанням і механізмами, що сприяють формуванню поведінки та стилям навчання через соціальні впливи. Автори визначають психологічні фактори, що впливають на соціальну взаємодію та соціалізацію людей, до яких відносять здатність розпізнавати, розуміти та управляти своїми емоціями, а також емоціями інших людей, вміння будувати взаємини, ефективно спілкуватися та співпрацювати в групах, самооцінку та впевненість у власних силах і можливостях, що відіграє важливу роль при взаємодії з іншими.

Послідовник біхевіористичного руху E. Tolman запропонував ідею когнітивного навчання, яка відходила від традиційного біхевіоризму. Вчений вважав, що поведінка людини базується не лише на реакціях на зовнішні стимули, але й на внутрішніх когнітивних процесах (Tolman, 1923). E. Tolman довів, що дитина може оволодівати навчальними навичками без прямого підкріплення, спостерігаючи за середовищем і формуючи уявлення про можливі результати дій. Водночас вчений запровадив концепцію «когнітивних карт», де діти (і люди загалом) можуть створювати ментальні схеми або плани дій, які дають змогу їм орієнтуватися в нових ситуаціях без явних підкріплень. Ідея E. Tolman є важливою передумовою для розвитку теорії інклюзивного навчання, зокрема принципу навчання через спостереження, що підтверджує, що дитина може навчатися на прикладах без необхідності переживати події самостійно. Тобто йдеться про те, що процес навчання може бути більш гнучким і вмщувати як зовнішні, так і внутрішні психологічні фактори.

У контексті інклюзії це означає, що психологічні механізми є невід'ємним елементом набуття патернів поведінки та навчання й сприяють успішній адаптації і інтеграції дітей з ООП в освітнє середовище, зокрема; врахування психічних особливостей дітей з особливими освітніми потребами дає змогу адаптувати навчальний процес до їхніх здібностей та потреб; формування соціальної взаємодії через залучення дітей з ООП у спільне середовище, що

сприяє їх інтегруванню та соціалізації; психологічна підтримка дає змогу знизити стресові чинники та сприяє розвитку самовпевненості та соціальних навичок дитини з ООП в мікро- та макросоціумі. Тобто психологічні механізми сприяють не лише успішному навчанню, а й формуванню позитивного соціального досвіду, що є ключовим у розвитку особистості та її повноцінної участі у суспільному житті.

Психологія інклюзії ґрунтується на кількох важливих принципових підходах, які забезпечують її ефективне впровадження.

1. Індивідуальний підхід. Психологія інклюзії виходить з того, що кожна дитина має унікальні потреби, які потрібно враховувати у процесі навчання. Індивідуальний підхід дає змогу дитині відчувати підтримку та прийняття, що сприяє її емоційній стабільності та мотивації до навчання.

2. Емоційна підтримка. Одним із важливих чинників інклюзії є створення сприятливого емоційного клімату в класі. Діти з ООП можуть відчувати тривогу, страх або невпевненість через свої особливості. Психологічна підтримка з боку вчителів та однокласників дає змогу знизити рівень стресу й сприяє швидшій адаптації до освітнього середовища.

3. Розвиток соціальних навичок. Інклюзія не обмежується лише академічною складовою, вона також передбачає розвиток соціальних навичок, які є важливими для успішної інтеграції дитини в суспільство.

4. Психологічний супровід. Одним із ключових аспектів інклюзії є психологічна підтримка та соціалізація дітей з особливими освітніми потребами, що відіграє важливу роль у створенні сприятливих умов для успішної адаптації таких дітей в освітнє середовище.

5. Психологічна адаптація в колективі. Психологічна адаптація дітей з ООП в процесі включення в колектив нормотипових однолітків відіграє важливу роль, оскільки передбачає стабілізацію емоційної сфери дитини, розвиток її соціальних навичок та допомогу у вирішенні конфліктів, що можуть виникати в процесі інтеграції дітей в колектив.

6. Психологічна адаптація в освітньому середовищі. Психологічний супровід є важливою складовою адаптації дітей з ООП до сприйняття

навчального матеріалу, оскільки, для розроблення відповідного індивідуального плану розвитку дитини, передусім, необхідно з'ясувати психологічний портрет учня (тобто провести оцінку індивідуальних потреб дитини з ООП).

7. Формування толерантності серед однолітків – важливий психологічний напрям, що передбачає розвиток емпатії та розуміння особливостей дітей з ООП серед однолітків. Що в свою чергу сприяє створенню атмосфери толерантності, взаєморозуміння та підтримки, де кожен учень відчуває свою цінність і внесок у спільну діяльність.

8. Формування позитивного образу себе. Діти з ООП часто відчувають невпевненість у своїх силах, що може гальмувати їхню соціалізацію. Психологічна підтримка дає змогу дитині сформувати позитивний образ «Я», розвинути впевненість у власних силах і прийняття себе такими, як вони є.

9. Формування комунікативних вмінь. Психологічні механізми комунікації в колективі однолітків забезпечують формування вмінь працювати в команді, вирішувати конфлікти, що позитивно відбивається на розвитку міжособистісних стосунків дітей.

10. Колективна взаємодія. Спільна діяльність дітей з різними рівнями освітніх потреб є важливим психологічним механізмом в контексті навчання та соціалізації. У процесі спільних завдань, проєктів та ігор діти навчаються взаємодіяти, знаходити компроміси, підтримувати один одного, що сприяє не лише розвитку соціальних навичок, але й формуванню почуття спільності та єдності.

11. Соціально-психологічна підтримка – передбачає створення сприятливого середовища для розвитку соціальних навичок дітей з ООП, зокрема розвитку емоційного інтелекту, вирішення конфліктів та налагодження позитивної взаємодії з однолітками.

12. Професійна психологічна підтримка вчителів та фахівців – дає змогу їм краще розуміти особливості роботи з дітьми з ООП та ефективно розв'язувати проблеми, що можуть виникати у навчальному процесі.

13. Створення безпечного середовища. Значну роль психологічні механізми відіграють у створенні безпечного освітнього середовища, що

передбачає застосування методів позитивної дисципліни та залучення всіх дітей до активної участі в навчанні, що в свою чергу, сприяє створенню сприятливого освітнього середовища, атмосфери довіри, підтримки та взаємоповаги серед усіх учнів.

14. Психологічний супровід батьків дітей з ООП. Оскільки батьки часто стикаються з соціальними викликами та труднощами в прийнятті своїх дітей, розумінні інклюзивного процесу та необхідності залучення до активної участі в освітньому процесі – психологічний супровід батьків є невід’ємною частиною інклюзії.

15. Інтеграція в освітній процес дітей з ООП. У цьому контексті ефективно включення дітей з ООП до закладів загальної середньої освіти передбачає різні ступені психологічної допомоги, ключовими з яких є: соціальна підтримка з боку однокласників (залучення дітей з ООП до різних освітніх заходів, що сприяє формуванню у їхніх однолітків толерантне ставлення); залучення батьків, як активних учасників освітнього процесу; створення психологічно позитивного сприймання інклюзії та підтримки для всіх учнів.

16. Психологічна оцінка розвитку дітей з ООП, створення індивідуального плану розвитку та адаптація/модифікація навчального матеріалу – проводиться з метою засвоєння необхідних компетенцій дитиною та застосування їх в життєдіяльності (спрощення завдань, використання візуальних засобів, завдань корекційно-розвивального характеру, добір індивідуальних підходів) та ін.

Отже, психологічні аспекти адаптації та інтеграції дітей з ООП відіграють ключову роль у забезпеченні успішного навчання та соціалізації. Завдяки психологічній підтримці створюються сприятливі умови для навчання та соціалізації дітей з ООП, забезпечуються індивідуальний підхід, емоційна підтримка, розвиток соціальних навичок, формування необхідних життєвих компетенцій.

Висновки. Втім, незважаючи на позитиви комплексного підходу щодо успішного впровадження психологічних механізмів інклюзії в навчанні та

соціалізації, виникає низка проблем, які потребують якнайшвидшого розв'язання.

Йдеться про:

– нестачу кадрових ресурсів (відсутність психологів та відповідних фахівців в інклюзивних закладах освіти, які можуть забезпечити повноцінну психологічну підтримку учням з ООП), що ускладнює процес інтеграції таких учнів і знижує ефективність інклюзивного навчання;

– низький рівень міждисциплінарної взаємодії (фахівці різних профілів (психологи, педагоги, логопеди) не завжди мають налагоджену систему співпраці, що впливає на якість надання допомоги дітям з ООП);

– недостатня психологічна підготовка педагогів, яка є важливою умовою успішної інклюзії, оскільки дає змогу педагогам ефективніше взаємодіяти з такими учнями та створювати підтримуюче середовище;

– недостатня інформованість батьків та вчителів (батьки та педагоги часто не мають достатнього розуміння про психологічні механізми соціалізації та навчання в умовах інклюзії, що ускладнює ефективну реалізацію таких підходів);

– складність адаптації до індивідуальних потреб (різноманітність потреб дітей з ООП вимагає гнучких навчальних програм, втім не всі заклади готові забезпечити таку адаптацію);

– відсутність індивідуальних навчальних планів (стандартизовані навчальні програми часто не враховують індивідуальних особливостей дітей з ООП, що може призводити до неефективності навчання та труднощів у соціалізації);

– стереотипи та упередження (суспільні упередження щодо дітей з ООП створюють бар'єри для їхньої повноцінної участі в навчальному процесі та соціальному житті, що призводить до дискримінації або соціальної ізоляції таких дітей);

– непідтримане середовище (для ефективної інклюзії важливо забезпечити підтримку не лише з боку педагогів, але й з боку однолітків, адже відсутність розуміння та емпатії може призвести до труднощів у соціалізації);

– емоційні та поведінкові труднощі (у дітей з ООП часто виникають емоційні або поведінкові проблеми, які потребують індивідуальних підходів та додаткової психологічної підтримки, що може ускладнювати процес їхньої інтеграції в інклюзивний заклад освіти).

Ці проблеми потребують комплексного підходу та злагодженої роботи фахівців для успішного впровадження інклюзивних механізмів в навчанні та соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байда, Л. (2011). *Інвалідність та суспільство*. Київ : Київський ун-т, 188 с.
2. Бондар, В. (2011). Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа*, 3, 10-14.
3. Малишевська, І. (2015). Сутність поняття «інклюзія» в освітньому просторі України. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 2 (2), 260–266.
4. Саламанська декларація. (2000). Рамки дій з освіти людей з особливими потребами : доступність і якість (Саламанка. Іспанія. 7–10 червня 1994 р.), Київ, 21.
5. Сак, Т.В. (2017). Як організувати навчання школярів із затримкою психічного розвитку в інклюзивному класі. *Початкова школа*, 7, 47-50.
6. Синьов, В.М. (2009). *Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Частина 2. Навчання і виховання дітей*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова.
7. Яцемірська, І., & Поліщук, С. (2019). Особливості реалізації інклюзивної освіти в Україні. *Педагогічна освіта: теорія і практика : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Інститут педагогіки НАПН України*, 26 (1–2019), 228-232.
8. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The exercise of control*. New York : Freeman and Co., 604 p.
9. Miller, G.A. (1955). An analysis of perceptual confusions among some English consonants. *Soc. Amer*, 27, 338-352.
10. Rotter, J.B. (1966). *Generalized expectancies of internal versus external control of reinforcements. Psychological Monographs*. 80 (whole no. 609).
11. Tolman, E. (1923). Behavioristic Account of the Emotions. *Psychological Review*, 30 (3), 217-227.

12. Wegge, J. (2001). *Motivation, information processing and performance: Effects of goal settings of basic cognitive processes. Trends and Prospects in Motivational Research*. Dordrecht, Boston, London : Kluwer Academic Press.

13. Wolcott, H.F. (1972). Cognitive development of primitive peoples. *Phi Delta Kappa*, 53, 449-450.

14. Zasenka, V. (2022). *Moderní aspekty vědy: XVI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. str. 277-309.*

REFERENCES

1. Baida, L. (2011). *Invalidní lidé a společnost [Disability and society]*. Kyiv : Kyivskyi un-t, 188 s. [in Ukrainian].

2. Bondar, V. (2011) [Inclusive education as a social and pedagogical phenomenon]. *Inkluzyvne navchannia yak sotsialno-pedahohichnyi fenomen. Ridna shkola*, 3, 10-14. [in Ukrainian].

3. Malyshevska, I. (2015). *Sutnist poniattia «inkluziia» v osvithnomu prostori Ukrainy [The essence of the concept of «inclusion» in the educational space of Ukraine]*. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu*, 2 (2), 260–266. [in Ukrainian].

4. Salamanska deklaratsiia. (2000). *Ramky dii z osvity liudei z osoblyvymi potrebami : dostupnist i yakist [Framework for action on education of people with special needs: accessibility and quality]*(Salamanka. Ispaniia. 7–10 chervnia 1994 r.), Kyiv, 21. [in Ukrainian].

5. Sak, T.V. (2017). *Yak orhanizuvaty navchannia shkolariv iz zatrymkoiu psykhičnogo rozvytku v inkluzyvnomu klasi [How to organize the education of students with mental retardation in an inclusive classroom]*. *Pochatkova shkola*, 7, 47-50. [in Ukrainian].

6. Synov, V.M. (2009). *Korektsiina psykhopedahohika. Olihofrenopedahohika. Chastyna 2. Navchannia i vykhovannia ditei [Correctional psychopedagogy. Oligophrenopedagogy. Part 2. Education and upbringing of children]*. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].

7. Iatsemirska, I., & Polishchuk, S. (2019). *Osoblyvosti realizatsii inkluzyvnoi osvity v Ukraini [Features of the implementation of inclusive education in Ukraine]*. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka : zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka. Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy*, 26 (1–2019), 228-232. [in Ukrainian].

8. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy. The exercise of control*. New York : Freeman and Co., 604 p. [in English].

9. Miller, G.A. (1955). An analysis of perceptual confusions among some English consonants. *Soc. Amer*, 27, 338-352. . [in English].
10. Rotter, J.B. (1966). *Generalized expectancies of internal versus external control of reinforcements. Psychological Monographs. 80 (whole no. 609)*. [in English].
11. Tolman, E. (1923). Behavioristic Account of the Emotions. *Psychological Review*, 30 (3), 217-227. . [in English].
12. Wegge, J. (2001). *Motivation, information processing and performance: Effects of goal settings of basic cognitive processes. Trends and Prospects in Motivational Research*. Dordrecht, Boston, London : Kluwer Academic Press. [in English].
13. Wolcott, H.F. (1972). Cognitive development of primitive peoples. *Phi Delta Kappa*, 53, 449-450. [in English].
14. Zasenko, V. (2022). *Moderniaspektyvėdy: XVI. Dılmezinárodníkolektivnímonografie. MezinárodníEkonomickýInstitut.s.r.o.. Āeskárepublika: MezinárodníEkonomickýInstitut.s.r.o.str. 277-309*. [in English].

УДК: 376-056.2/4

В'ячеслав Засенко,

доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПН України,
почесний директор, радник директора Інституту спеціальної
педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України
e-mail: v.v.zasenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0325-4578,
Researcher ID: Y-9259-2019

Viacheslav Zasenko,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Active member (Academician) NAES of Ukraine,
Honorary Director, Adviser to the Director
of Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and
Psychology, NAES of Ukraine

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені
Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна
вул. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна